

دست‌نویس‌های شرقی و فناوری‌های نو در اطلاع‌رسانی

طرح موزه آسیایی:
پایگاه داده‌ها درباره مبرهای اسلامی

I

شعبه سن پترزبورگ از مؤسسه مطالعات شرقی در فرهنگستان علوم روسیه، قدیم‌ترین مرکز مطالعات شرقی در این کشور است و تاریخ آن به ۱۱ (۲۳) نوامبر ۱۸۱۸ باز می‌گردد، هنگامی که موزه آسیایی در چارچوب فرهنگستان سلطنتی علوم روسیه بنیاد نهاده شد.

شعبه سن پترزبورگ از مؤسسه مطالعات شرقی امروز از حیث مجموعه دست‌نویس‌های شرقی خود شهرت دارد که به دوران باستان و سده‌های میانه تعلق دارند و این بزرگ‌ترین مجموعه در فدراسیون روسیه است. این مجموعه تنها با مجموعه‌های کتابخانه بریتانیا و کتابخانه ملی [پاریس] قابل قیاس است و شامل سی گنجینه است و شمار کل دست‌نویس‌ها ۸۵ هزار است. در اینجا، متن‌هایی می‌توان یافت که در خاور نزدیک، میانه و دور فراهم آمده است و نیز متن‌هایی از دورترین نواحی آسیا و جنوب شرقی آن که به شصت زبان و گویش بر روی انواع مختلف کاغذ، پوست، چرم، برگ نخل، پوست گان، چوب، فلز، سنگ - عملاً بر روی همه مواد که تاکنون برای نوشتن به کار رفته - نوشته شده است. برخی گنجینه‌های شعبه سن پترزبورگ از مؤسسه مطالعات شرقی منحصر به فرد یا بسیار نایاب است. در میان آنها مجموعه‌هایی هست از نسخه‌های غیردینی و بودایی تنگوت (Tangut)، اسناد تجاری به زبان خوارزمی کهن، بهترین مجموعه دست‌نویس‌ها و کتاب‌های چاپ با سمه‌ای تبتی موجود در اروپا، نسخه‌هایی از روایات مکتوب قرآنیم کریمه و مجموعه‌ای از دست‌نویس‌های اسلامی که در اواخر سده‌های میانه در نواحی رودخانه ولگا، قفقاز و آسیای میانه پدید آمده است.^۱

در اوت ۱۹۹۲، وزارت علوم، آموزش عالی و فناوری فدراسیون روسیه، بر طبق نتایج رقابتی آزاد، در صدد برآمد که به حمایت از طرح «موزه آسیایی» پردازد که از سوی شعبه سن پترزبورگ از مؤسسه مطالعات شرقی ارائه شده بود. هدف این طرح تهیه پایگاهی از داده‌هاست درباره مجموعه دست‌نویس‌های مؤسسه به منزله بخشی از شبکه پایگاه‌های اطلاعاتی که در آینده باید در موزه‌ها و مراکز پژوهشی اصلی در سن پترزبورگ ایجاد گردد. طرح «موزه آسیایی» تا مدتی تحت حمایت مالی مؤسسه پژوهش‌های بنیادی روسیه بود.

✓ مشخصات اصلی مقاله چنین است:

Val. V. Polosin & E. A. Rezvan, "Oriental Manuscripts and New Information Technologies", *Manuscripta Orientalia*, Vol.1 (July 1995), 1: 53-55.

^۱ برای کسب اطلاعات اساسی درباره این گنجینه‌ها و کتاب‌شناسی، نگاه کنید در:

Val. V. Polosin, "Fondy rukopisei i staropechatnyh knig, aktovyh i epigraficheskikh materialov na iazykah narodov sovetского i zarubezhnogo Vostoka v SSSR" (Funds of the MSS, incunadulae, statements and epigraphic materials written on the languages of Soviet and foreign East in the USSR), *Archaeographia orientalis. Materialy vsesoiuznogo rabocheho sovestchaniia po problemam vostochnoi arheografii*. Leningrad, marta 1988 g (Moscow, 1990), pp. 183-9 (In Russian).

این طرح عبارت خواهد بود از توصیف رایانه‌ای همه مجموعه‌های خطی در سه سطح. تفاوت‌های میان این سطوح با گستره توصیف و میزان آزادی دست‌یابی به اطلاعات از طریق شبکه پیوند دارد. سطح نخست بیانگر اطلاعات اساسی درباره نسخه است، یعنی آنچه تقریباً در همه سنت‌های ملی نسخه‌نویسی مشترک است.

سطح دوم شامل فایل‌های تصویری از آغاز نسخه و برخی عناصر دیگر آن و نیز کلیشه اطلاعات نسخه‌شناختی است. پرسش‌هایی که پژوهشگری درباره نسخه‌ای در سطح توصیفی دوم مطرح می‌کند، در محدوده سنت ملی مطابق آن، در مورد همه نسخه‌ها مشترک است.

سومین سطح توصیف را می‌توان به هرگونه رهیافت ویژه به این یا آن نوع دست‌نویس یا هر یک از مشخصات آنها پیوند داد.

در سطح دوم و سوم، امکان استفاده از زبان‌های ملی برای توصیف وجود دارد.^۲ تصمیم بر آن شده که ایجاد پایگاه داده‌های «موزه آسیایی» با حدود ده هزار نسخه عربی^۳ و ده هزار نسخه تبتی از مجموعه پیش‌گفته آغاز شود. نسخه‌های تبتی را پژوهشگران روس با همراهی «طرح داده‌گذاری آثار کلاسیک آسیایی» (Asian Classics Input Project) (ایالات متحد آمریکا، به مدیریت دکتر مایکل پی. روچ (Michael P. Roach) توصیف خواهند کرد.

متأسفانه، به علت کمبود بودجه ناگزیریم کار را نه با توصیف کلی بلکه با دو پایگاه داده‌ها از سطح سوم آغاز کنیم. مقاله‌ای که ایفیم رضوان (Efim Rezvan) در دسامبر ۱۹۹۳ در دانشگاه دارم (Durham) ارائه کرد به یکی از آنها - پایگاه داده‌ها درباره نسخه‌های آغازین قرآن - اختصاص یافت.^۴ پایگاه داده‌های رایانه‌ای درباره مهر در نسخه‌های اسلامی موضوع مقاله حاضر است.

II

تنها اندکی از فهرست‌های دست‌نویس‌های اسلامی وجود مهرهای مالکان را در نسخه‌ها ذکر کرده‌اند. معمولاً توصیف مهرها تنها منحصر به نام‌های مالکان و تاریخ آنهاست (چنانچه اینها در نوشته‌های روی مهرها آمده باشد). در این حال، آمارگیری مقدماتی ما نشان می‌دهد که تقریباً در یک چهارم یا حتی یک سوم نسخه‌های خطی اسلامی یک یا چندین نقش از مهرهای مالکان پیشین وجود دارد. این مواد تاریخی و فرهنگی گرانبها در ضمن توصیف نسخه از قلم می‌افتد. به عقیده ما، این شیوه تأثیری ناگوار در تحول مهرشناسی اسلامی در کلیت آن دارد.

^۲ این طرح در ۱۹۹۰ در میزگردی ارائه گردید که به کوشش پروفیسور هانس (J. Hamesse) در دانشگاه کاتولیک لوون (Louvain-la-Neuve) بلژیک، ترتیب داده شد. برای اطلاع از جزئیات نگاه کنید:

E. A. Rezvan, I. G. Tikhonova, "Bazy dannyh po rukopisnym sobraniim: problemy i perspektivy", *Vostok/Oriens. Afro-aziatskie obtshestva: istoriia i sovremennost'*. 6, (1992), pp. 109-13 or in idem: "The Databases on Manuscripts' Depositories: the Problems and Perspectives (on the beginning of the Programme)", *Databases on the History of Eurasia in the Middle Ages*. Issue 1 (Moscow, 1992), pp. 55-63.

^۳ برای اطلاعات و کتاب‌شناسی تفصیلی نگاه کنید در:

Bibliografiia arabskih rukopisei' (Bibliography of the Arabic Manuscripts), Sostav-lena I. B. Mikhaïlovoi pri uchastii A.B. Khalidova... (Moscow, 1982), pp. 230-41.

^۴ نگاه کنید:

E.A. Rezvan, "The Data-base on Early Qur'an MSS: new approach to the text history reconstruction", *Proceedings of the 3rd International Conference and Exhibition in Multi - Lingual Computing (Arabic and Roman Script)*, 10-12 December, 1992, (Durham, 1992). 3.3.1-18 or idem: "The Qur'an between textus receptus and critical edition", *Les probléms posés par l'édition critique des textes anciens et médiévaux*. Ed. by J. Hamesse (Louvain-la-Neuve, 1992), pp. 34-51.

در حال حاضر، مشکل بتوانیم از مهرشناسی خاور نزدیک و میانه در دوران پس از گسترش اسلام سخن بگوییم.^۵ در اروپای غربی و روسیه، علاقه به مهرهای اسلامی در قرن هجدهم پیدا شد و در قرن نوزدهم حتی فزونی گرفت. ولی تازه در پایان قرن بیستم، پس از انتشار نخستین فهرست‌های مجموعه‌های شخصی، امکان بررسی مسأله در چشم‌اندازی تازه پدیدار گردید. در سال ۱۹۸۱، ۱۳۸ مهر اسلامی از کتابخانه ملی پاریس^۶ به ۷۲ مهری که هامر - پورگشتال در ۱۸۵۰ منتشر کرده بود^۷ افزوده شد. سپس، ۱۵۵ مهر وقفی از مجموعه‌های ترکی (۱۹۸۴)^۸ و ۶۷ مهر و ۱۷۵ نقش از مهرهای بخارا (۱۹۸۷)^۹ به کوشش پژوهشگران ترک و شوروی منتشر شد. کالوش (L. Kalus) اخیراً خبر از انتشار حدود ۲۰۰ مهر از مجموعه‌های موزه اشمولین (Ashmolean) در آکسفورد داده است. ۶۰۵ مهر از مجموعه ارمیتاژ (سن پترزبورگ، روسیه) به فهرست درآمده، ولی تنها هفتاد درصد نقش‌ها تاکنون خوانده شده است.^{۱۰} به نظر می‌رسد که می‌توان امیدوار بود که چندین مجموعه دیگر در آینده نزدیک انتشار یابد. باید در نظر داشت که چندین مهر نیز جداگانه منتشر شده است.^{۱۱}

انتشار قالب‌های مهر بسیار پیچیده و پرزحمت است. این کار فقط منوط به خواندن بسیاری نوشته‌های روی مهرها که خطاطی و مضامین بسیار ویژه دارند نیست، بلکه به ضرورت تنظیم آنها در نظامی مبتنی بر ترتیب زمانی و توصیف جغرافیایی اشیاء نیز بستگی دارد. به‌انجام رساندن این کار اکنون که مهرشناسی اسلامی «وجود ندارد»، واقعاً وظیفه دشواری است.

نقش‌های مهر مالکان موضوع مستقلی برای پژوهش و توصیف در چارچوب مهرشناسی اسلامی است. نقش‌های مهر در مقایسه با قالب‌های مهر مزیت خاصی دارند. در مقایسه با شمار قالب‌های مهر محفوظ در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی، صفحات نسخه‌ها نقش‌های بسیار بیشتری از مهر بر خود دارند. به این دلیل است که با مطالعه نقش‌ها می‌توانیم تصویر بسیار دقیق‌تری از چگونگی تغییر شکل‌ها و اسلوب‌های آنها در طول زمان و ناحیه به ناحیه به دست آوریم. نقش‌های مهر که جزئی از نسخه‌اند، همچنان در آن پیشینه ضروری تاریخی و فرهنگی که با قالب‌های مهر مفقود شده است وجود دارند.^{۱۲}

به نظر می‌رسد که خواندن نوشته‌های مهر از همه وظایف پیچیده‌تر باشد. این نوشته‌ها اغلب نام کسانی را در بر دارند که در هیچ منبع دیگری ذکری از آنان نرفته است. به طور مثال، به نظر می‌رسد که دو مهر بیضی شکل با این نوشته‌ها: «المتوکل علی الله عبدالله بن عبدالسلام ۱۱۹۹» و «محمد شاکر بن احمد شاه مَجْکَرَوِی»

^۵ نگاه کنید:

A.A.Ivanov, "Muslim Sphragistics: State-of-the-Art and Prospects of Studies", *Oriental Historical Source Studies and Special Historical Subjects*. Fasc. 1 (Moscow, 1989), pp.236-46.

^۶ L.Kalus, *Catologue des cachets, bulles et talismans islamiques* (Paris, 1981).

^۷ J. Hammer-Purgstal, "Abhandlung uber die Siegel der Araber, Perser und Turken", *Denkschriften der Keiserlichen Akademie der Wissenschaften*. Philosophish-historische classe. Bd. 1 (Wien, 1850), S.1-36.

^۸ G. Kut and N.Bayraktar, *Yazma eserlerde wakif mühürleri* (Ankara, 1984).

^۹ K. Kurbanov, *Buharskie pechati XVII-nachala XX vekov* (Bukhara seals of the 17th -20th centuries) (Tashkent, 1987).

^{۱۰} Ivanov, *Op. cit.*, p.239.

^{۱۱} به طور مثال نگاه کنید:

N.I.Veselovskii, "Persten'-pechat' Miran-shaha mirzy, syna Tamerlana" (Ring-seal of Miran-shah mirza, son of Tamerlan), L(*Kaufmanskii Sbornik* (Moscow, 1910), p. 229-34; A.A.Bykov, "Pechat'fatimidskogo Khalifa Zahir" (Seal of the Fatimid Khalif Zahir), *Zapiski Kollegii vostokovedov*, T.5 (Leningrad, 1930), pp. 201-19; A.A. Ivanov, "Pechat' Gauhar-Shad" (Seal of Gauhar-Shad)", *Strany i narody Vostoka*, X (Moscow, 1971), pp. 199-201.

بر طبق برآوردهای مقدماتی ایوانف، قریب ۱۴۰ اثر منتشر شده به مهرهای اسلامی اختصاص یافته است.

^{۱۲} نگاه کنید به تصویرهایی در:

Localities and Dates in Arabic Manuscripts. Descriptive catalogue of a collection of Arabic manuscripts in the possession of E. J. Brill, compiled by P.S. van Koningsveld and Q. al-Samarrai (Leiden, 1978), p.62, No. 91; p. 104, No. 183.

جز شکل خود هیچ چیز مشترکی نداشته باشند. نقش‌های این دو مهر در نسخه‌های C 2023 و C 2027 از مجموعه ما یافت شد. به یاری افزوده‌های مکتوب بر این نسخه‌ها می‌توانیم دریابیم که مهرهای پیش‌گفته به نیا و نواده‌ای تعلق داشته است. بدین سان، تاریخ مهر دوم را می‌توان به میانه قرن نوزدهم رساند. مالکان هر دو مهر از اتباع روسیه بودند و این امر ما را قادر می‌سازد که پژوهش در شرح احوال را اگر لازم باشد ادامه دهیم.^{۱۳} گستردگی مجموعه نقش‌های مهر و امکان پژوهش در آنها در زمینه وسیع‌تر تاریخی و فرهنگی (پیشینه نسخه) نقش‌های مهر مالکان را منبعی واقعاً مهم در مهرشناسی می‌سازد. این گزیده خاص از مهرها برای پژوهش در مهرهای اسلامی به طور کلی اهمیت بسیار خواهد داشت. از آن می‌توان در تعیین تاریخ‌ها و محل‌های مهم و از این رهگذر ایجاد انگیزه برای توصیف مجموعه‌های مهر موزه بهره جست. از سوی دیگر، پایگاه داده‌های پیشنهادی امکان خواهد داد که تاریخ و محل بسیاری از نسخه‌های خطی اسلامی از مجموعه‌های مختلف مورد تحقیق قرار گیرد.

پایگاه داده‌های پیشنهادی شامل دو بخش اصلی زیر خواهد بود: ۱. داده‌های «کلیدی» پایه درباره نسخه: کشور، شهر، کتابخانه، شماره رده‌بندی و شماره برگ حاوی نقش مهر؛ دیگر برگ‌های نسخه که دارای همان نقش هستند یا دیگر نسخه‌های دارای همان نقش نیز در نظر گرفته می‌شوند و با علامت تحقیق خاص مشخص می‌گردند. ۲. فایل تصویری (نمایش نقش مهر، مقیاس کافی برای دیدن جزئیات). برای طبقه‌بندی نقش‌ها برحسب هریک از مشخصات یا گروه‌های آنها، پایگاه داده‌های ما شامل نکات زیر خواهد بود:

۱. شکل نقش (گرد، بیضی، مستطیل، مربع، بادامی شکل، شش ضلعی، هشت ضلعی، لوزی شکل و جز اینها).
 ۲. ابعاد (به میلی متر).
 ۳. نوع مهر: الف) کنده‌کاری (متن به رنگ سفید)؛ ب) نقش برجسته (متن به رنگ سیاه یا رنگ دیگر)؛ ج) ترکیبی (متن‌ها به رنگ سفید و رنگ دیگر)
 ۴. نوشته مهر (متن کامل به زبان اصلی؛ واژه‌های نامفهوم با چند نقطه مشخص می‌شود؛ نشانه متداول برای نوشته ناخوانا «illegible» خواهد بود).
 ۵. دالبرهای مهر (Y/N).
 ۶. نام مالک مهر (برگرفته از نوشته آن).
 ۷. شعار (بخش حکمت‌آمیز در نوشته مهر، اگر موجود باشد).
 ۸. تاریخ حک شده روی مهر.
 ۹. شکل قاب تزئینی با متن (برحسب الگوهای شماره‌دار، جهت اختصار).
 ۱۰. تعلق به وقف (Y/N).
 ۱۱. یادداشت‌های اضافی (مهم عمدتاً برای گردآورندگان پایگاه داده‌ها):
[الف] یافته‌های کتاب‌شناختی در صورت انتشار؛
[ب] وجود نقش‌هایی در نسخه‌های دیگر که در این یا آن نکته به نقش مورد وصف شبیه باشد - مهم از جهت شناخت انواع [نقش‌ها]؛
[ج] وجود همان نقش‌ها در نسخه‌هایی از مجموعه‌های دیگر؛
[د] یافته‌هایی از زندگی‌نامه مالک مهر و جز اینها.
- ما تصمیم گرفتیم که برای توصیف خصوصیات مهمی چون انواع مختلف نوار آذین مهر و عناصر آرایشی در نقش‌ها بخش‌های خاصی در نظر بگیریم. گونه‌شناسی [نقش] که چندان پیشرفت نکرده است و نیز فقدان

^{۱۳} برای جزئیات بیشتر نگاه کنید:

اصطلاحاتی که عموماً مورد قبول باشد این امر را ناممکن می‌سازد. با این همه، فایل‌های تصویری امکان می‌دهد که اطلاعات کاملی دربارهٔ عناصر پیش‌گفته در نقش به‌دست آید (نه به طور خودکار، بلکه به روش دسته‌بندی و مقایسهٔ اختیاری نقش‌ها؛ ملاحظات گونه‌شناختی از این دست ذیل شمارهٔ ۱۱ ذکر خواهد شد).

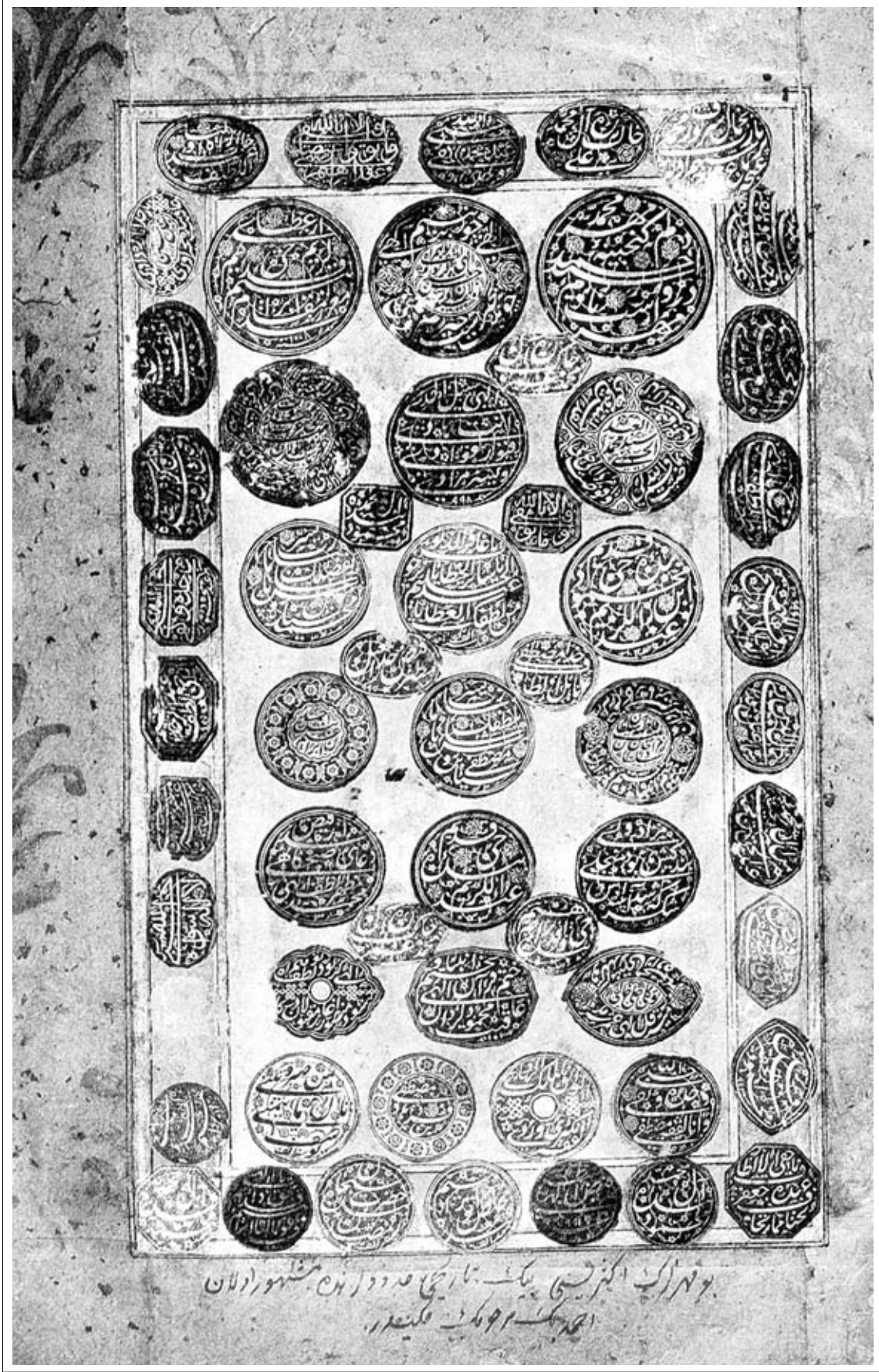
توصیف هر مهر اطلاعات تازه‌ای به [شناخت] تاریخ این یا آن نسخه و زندگی‌نامهٔ مالک آن می‌افزاید. حتی اینکه آیا از این شخص در منابع تاریخی ذکری رفته است یا نه اهمیتی ندارد. به گفتهٔ پژوهشگر نامدار روس، لوبلینسکی (V. S. Lublinsky): «ضروری است که فهرست‌هایی از نام‌ها تحقیق و منتشر شود، حتی نام‌های مالک «ثانوی» و مالکان پیشین و «درجه سوم» کتاب و نیز صورت‌هایی از کتاب‌های آنان، حتی کتاب‌های بی‌اهمیت. تنها پس از انتشار چنین تحقیقی است که در میان انبوه آشفته‌ای از یافته‌های منفرد، یگانه یا تصادفی، رفته رفته سلسله‌ها، مجموعه‌ها، حوزه‌ها و نظام‌هایی پدیدار خواهد گردید».^{۱۴}

به نظر می‌رسد که این رهیافت در خصوص مجموعه‌های خطی جداگانه‌ای که اغلب به منزلهٔ مجموعهٔ نوادر موزه اندوخته شده است دارای اهمیت بسیار باشد. مجموعه‌های معاصر صرفاً حاصل ویرانی و پراکندگی کتابخانه‌های خصوصی و عمومی در سده‌های میانه و نیز جابه‌جایی نسخه‌ها در طول قرن‌ها از شهری یا کشوری به شهر یا کشوری دیگر است. اما دربارهٔ وضع سابق این توده‌های انبوه دست‌نویس، باید گفت که در همهٔ مجموعه‌های معاصر گنجینه‌هایی وجود دارد که تصادفی به دست آمده‌اند و همهٔ آنها مکمل یکدیگرند. تنها در نتیجهٔ مطالعهٔ نقش‌های مهر امکان آن فراهم آمد که ۶۲ عنوان نسخهٔ عربی از کتابخانهٔ محمد پارسا (د. ۸۲۲ق/۱۴۲۰م) که در مخزن‌های کتابخانه‌های سن پترزبورگ (روسیه)، قازان (روسیه)، تاشکند (ازبکستان)، دوشنبه (تاجیکستان) و پاریس (فرانسه) پراکنده بودند، گردآوری شود.

فقط پایگاه یکپارچه‌ای از داده‌ها که همهٔ مهرها و نقش‌های ممکن را در برگیرد می‌تواند دارای اهمیت اساسی باشد. با در نظر گرفتن چنین چشم‌اندازی برای طرح می‌توانیم با اطمینان خاطر پیش‌بینی کنیم که این طرح در شکل‌گیری مهرشناسی اسلامی به‌طور کلی و در شناسایی صدها و هزاران نقش ناخوانا، در مطالعهٔ خطاطی با خط غبار و سبک خاص آن و در پژوهش مسائل مرتبط با کتابخانه‌های سده‌های میانه در شرق اسلامی سهمی بسزا خواهد داشت.

وال. و. پولوسین – ای. ا. رضوان
مترجم: مهرا ن ارزنده

¹⁴ V.S. Lublinski, "Kniga v istorii chelovecheskogo obshchestva" (Book in the History of the Human Society), *Sbornik izbrannykh Knigovedcheskikh rabot* (Moscow, 1972), p.257.

۳ مجموعه نقش مهرهای عثمانی (پاریس، کتابخانه ملی فرانسه، ش 6074 عربی)، گ ۱۷ پ.